

При сопоставленні цих древностей с восточнопоморско-мазовецкими обнаружился их різнокультурний облик, а также синхронність. Полученные материалы показывают безосновательность объединения памятников типа Дитинич и Бережанки в волинский вариант черняховской культуры, также как и выделение их в особую волинскую группу полей погребений. Не подтверждается и гипотеза о промежуточном характере древностей Волини в цепи происхождения черняховской культуры.

М. П. КУЧЕРА

Дослідження городищ на Волині й Поділлі

Волино-Подільський загін Інституту археології АН УРСР у 1973 р. провадив обстеження городищ у межах Житомирської, Хмельницької і частково Тернопільської областей. В результаті було одержано нові дані про топографію, планування і датування стародавніх укріплених населених пунктів¹. Нижче подаємо основні відомості про городища, на яких виявлено матеріали давньоруського часу (рис. 1)².

У п'яти місцях відкрито залишки незначних населених пунктів з невеликою укріпленою площею і малою кількістю речових знахідок. Серед них на території Житомирщини досліджено городища поблизу с. Леніне на лівому березі р. Тетерева, в с. Брусиліві на правому березі р. Здвижа та селах Зарічанах і Станишівці на правому березі р. Тетерева, а на Хмельниччині городище в Грицеві на правому березі р. Хомори. Городища поблизу с. Леніне і в Зарічанах — мисові, в селах Брусиліві й Станишівці — займали незначні підвищення, у Грицеві — розташовувалося на останці.

По периметру городища поблизу с. Леніне зберігся невеликий вал (рис. 2, 3); залишки валу, зруйнованого з напільного боку кар'єром, помітні по краю площадки і на городищі Зарічани (рис. 3, 5)³. Давньоруське городище в с. Брусиліві втратило первісний вигляд, у XVII ст. воно було перебудоване на замчище, а в XIX ст. тут знаходилося кладовище (рис. 3, 1). На городищі в смт. Гриців (рис. 3, 3), площа якого зайнята кладовищем, укріплень по краю площадки непомітно. Схили цього городища, для надання їм більшої стрімкості, були підрізані кількома терасоподібними уступами. Городище в с. Станишівці в плані овалоподібне, оточене по периметру невеличким валом, зсередини значно розораним (рис. 3, 4).

Площадки зазначених пам'яток невеликі — 0,14—0,15 га (Станишівка, Гриців), близько 0,2 га (Леніне, Брусилів, Зарічани). На городищі поблизу с. Леніне знахідок немає. З напільного боку на селищі виявлені поодинокі уламки кераміки XII—XIII ст. і ранньозалізного часу. На городищі-замчищі в с. Брусиліві і на незначній площі навколо нього зрідка траплялися, крім матеріалів XVII—XVIII ст., уламки кераміки XII—XIII ст. (рис. 4, 1—4). У с. Зарічанах знайдено кілька уламків кераміки ранньозалізного часу і стінок посудини XII—XIII ст. З напільного боку перед городищем також знайдено кераміку ранньозалізного часу і поодинокі уламки стінок посудин XII—XIII ст.⁴ У

¹ У роботі загону, крім автора, брали участь працівники обласних краєзнавчих музеїв В. О. Місяць (Житомир) і М. Й. Ягодзинський (Хмельницький).

² Докладніше характеристику городищ подано в звіті М. П. Кучери про дослідження городищ на Волині й Поділлі в 1973 р. (НА ІА АН УРСР).

³ За даними С. Гамченка, городище в с. Зарічани (Псище) було обмежене з напільного боку двома валами і ровами (Гамченко С. Пятлетие археологических исследований на Волини (1918—1923 гг.), с. 40.—НА ІА АН УРСР).

⁴ С. Гамченко відзначив наявність на городищі ліпної кераміки. Є. В. Махно під час обстеження в 1945 р. знаходила тут ліпну кераміку і зрідка гончарну, а на селищі — гончарну XII—XIII ст. (Махно Є. В. Звіт за Житомирську розвідувальну експедицію 1945 р.— НА ІА АН УРСР).

Станишівці траплялися керамічні матеріали XII—XIII ст. (рис. 4, 5, 6), уламки більш грубого гончарного посуду, очевидно, XIV—XV ст. і зрідка — уламки пізньосередньовічної кераміки. На мису навколо городища і з напільного боку на городах села археологічних знахідок немає. На підвищеній частині миса навколо підніжжя городища чорнозем взагалі відсутній (тут залягає світло-сірий, жовтуватий лес). Можливо, що на природньому підвищенні початково існувало давньоруське городище з навколишнім селищем, а в післямонгольський час підвищення було підсипане культурним шаром селища, і на місці стародавньої пам'ятки споруджено нове укріплення. На городищі в смт. Гриців траплялись уламки кераміки ранньозалізного часу і дуже рідко — стінки посудин XII—XIII ст. Навколо нього знахідок давньоруського періоду не виявлено.

Очевидно, невелике давньоруське городище було на місці пізньосередньовічного замчища в с. Сінгури Житомирського району і області. Кілька років тому замчище було зруйноване. За відомостями С. Гамченка, воно розташовувалося на підвищенні і мало площу 18×34 м⁵. Тут трапилося багато уламків кераміки XVII ст. і поодинокі уламки посуду XII—XIII ст. (рис. 4, 7, 8).

Більш значні залишки укріплених населених пунктів досліджені в с. Городище на лівому березі р. Ірші Малинського району Житомирської області і в с. Суслівці на лівому березі Південного Бугу Летичівського району Хмельницької області. Обидві пам'ятки мисові, невеликі за площею — 0,25—0,3 га. Першу з них у 1949 р. досліджував П. М. Третяков⁶, про другу в літературі відомостей немає (відкрито М. Й. Ягодзинським).

На укріпленні в с. Городище (рис. 3, 2) вузький перешийок, що відділяє мис від плато, був дуже зручним місцем для влаштування рову, який зараз сильно заплив. По боках перед в'їздом збереглися два відрізки валу, зі сходу високого і широкого (очевидно, пізнішого походження). З заходу на схід площадка перерізана глибоким (3—3,5 м) і широким (до 10 м) рівчаком невідомого призначення. На кінці мису край городища приблизно на відстані 10 м обвалився вниз до підніжжя.

Культурний шар на площадці дуже потужний, товщиною від 0,8 м в кінцевій частині до 1,8 м з боку в'їзду. В ньому знайдені нечисленні

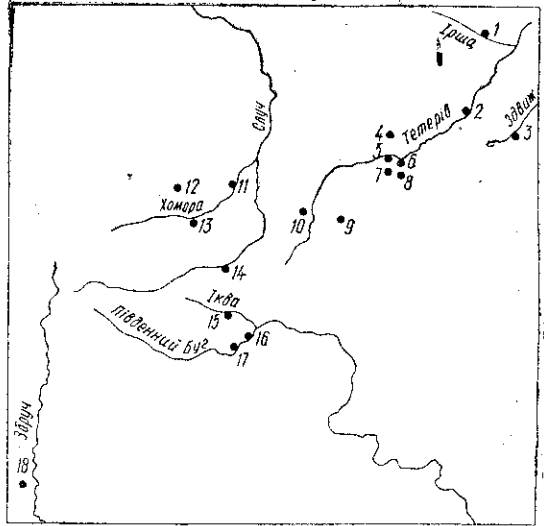

Рис. 1. Карта городищ:

1 — с. Городище Малинського району Житомирської області; 2 — с. Леніне Радомишльського району Житомирської області; 3 — с. Брусилів Коростишівського району Житомирської області; 4 — Соколова Гора (м. Житомир); 5 — с. Зарічани Житомирського району; 6 — с. Станишівка Житомирського району; 7 — с. Сінгури Житомирського району; 8 — с. Городище Житомирського району; 9 — с. Великі Коровинці Чуднівського району Житомирської області; 10 — с. Довбиші Чуднівського району Житомирської області; 11 — м. Полонне Хмельницької області; 12 — с. Городище Шепетівського району Хмельницької області; 13 — смт. Гриців Шепетівського району Хмельницької області; 14 — с. Губин Старокостянтинівського району Хмельницької області; 15 — с. Телжінці Старосинявського району Хмельницької області; 16 — с. Кудишка Летичівського району Хмельницької області; 17 — с. Суслівці Летичівського району Хмельницької області; 18 — с. Мушкатівка Борщівського району Тернопільської області.

⁵ Гамченко С. Указ. соч., с. 123.

⁶ Третяков П. Н. Древляньские грады.— В кн.: Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия.— М., 1952, с. 65.

уламки ліпної і ранньогончарної (рис. 4,9) кераміки IX ст., більше траплялося знахідок XII—XIII ст. (рис. 4, 10, 11) і найменше — XVII—XVIII ст. Уламки кераміки всіх епох перемішані, що сталося внаслідок планування і підсіпання площадки городища за часів піз-

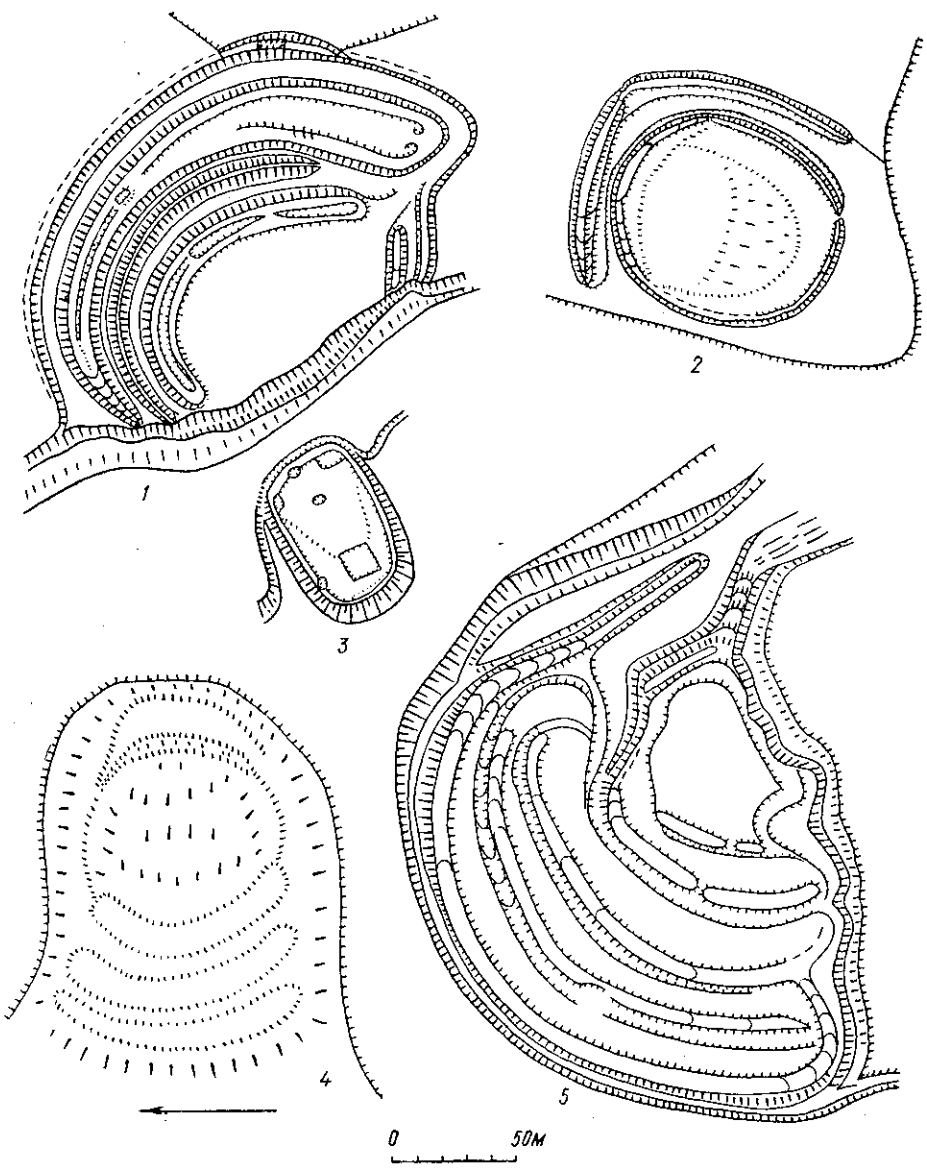

Рис. 2. Плани городищ:
 1 — Кудинка; 2 — Довбиші; 3 — Леніне; 4 — Великі Коровниці; 5 — Мушкатівка.

нього середньовіччя. Слідів давнього селища перед ним не виявлено. У зв'язку з плануванням та забудовою подвір'я колишньої поміщицької садиби культурний шар, очевидно, тут знищений.

Городище в с. Суслівці (рис. 3, 7) захищене з напільного боку невисоким валом, що розсунувся, і замуленим ровом. В обривах по краю городища знайдено чимало керамічних матеріалів XII—XIII ст. (рис. 4, 12—15) і значно менше XIV—XV ст. (рис. 4, 16). На південний схід понад берегом ріки на відстані 250—300 м простежено сліди селища

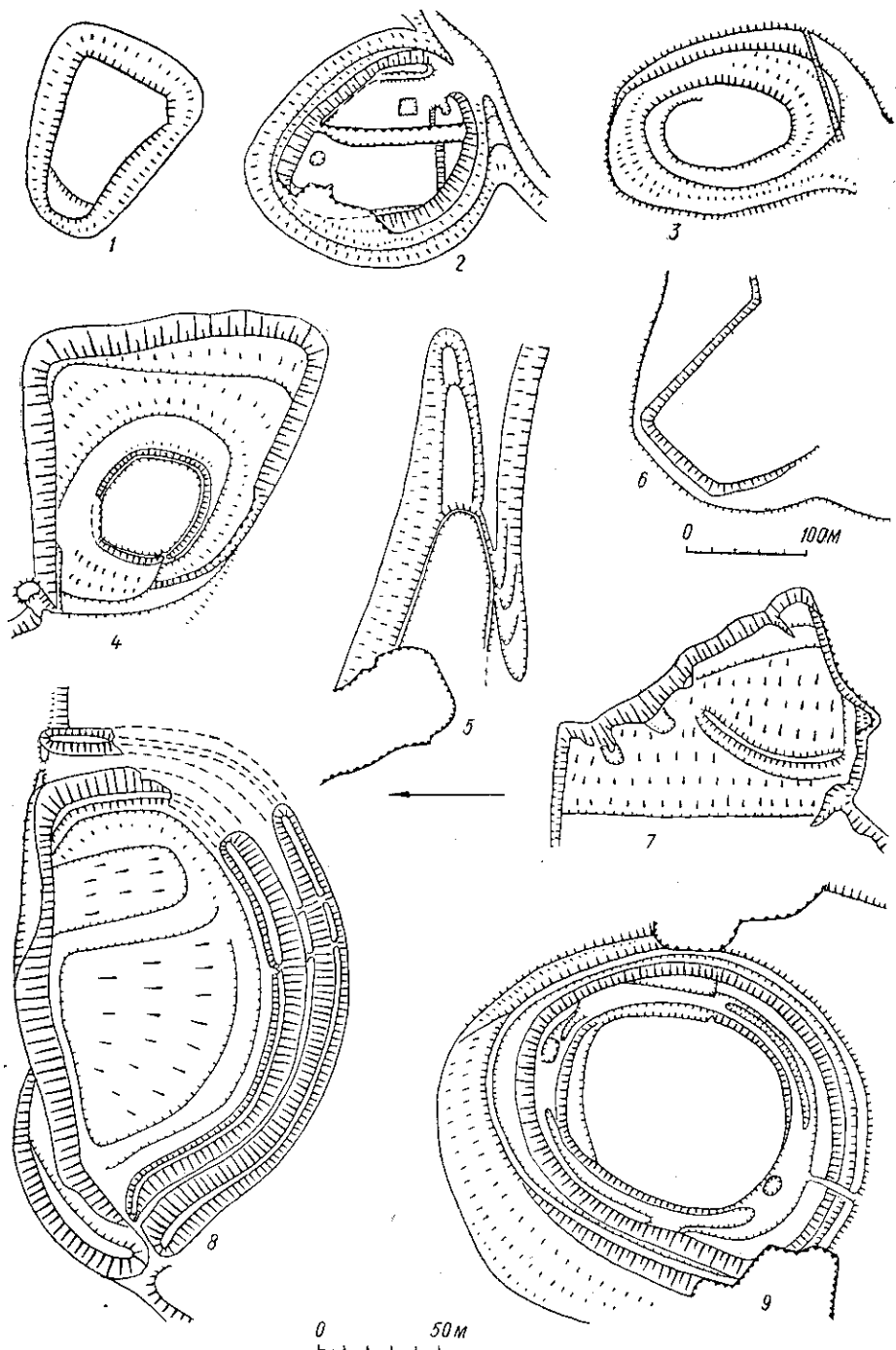

Рис. 3. Плани городищ:

1 — Брусилів; 2 — Городище (Малинський район); 3 — Гриців; 4 — Станишівка; 5 — Зарічани; 6 — Полонне; 7 — Суслівці; 8 — Городище (Житомирський район); 9 — Соколова Гора (м. Житомир).

з керамікою XII—XIII ст. На частині його території було кладовище пізнішого часу, від якого збереглися залишки кам'яних хрестів.

У м. Полонному на Хмельниччині було оглянуто місце розташування літописного «града» Полонного. Судячи з топографії і археологічного матеріалу, зруйноване давньоруське городище площею 1 га

знаходилося на високому мисі над р. Хоморою, де зараз розташовані косяол і будинок лікарні. Цей мис (рис. 3, 6) утворює південно-західний кут пізньосередньовічного земляного укріплення, залишки якого займають велику площу (приблизно 400×500 м.). На мисі разом з пізньосередньовічною керамікою виявлена і більш рання — XII—XIII ст. (рис. 4, 17—19).

Городище «Вали» за 1 км на північний схід від с. Великі Коровинці Чуднівського району Житомирської області розташоване на мисо-

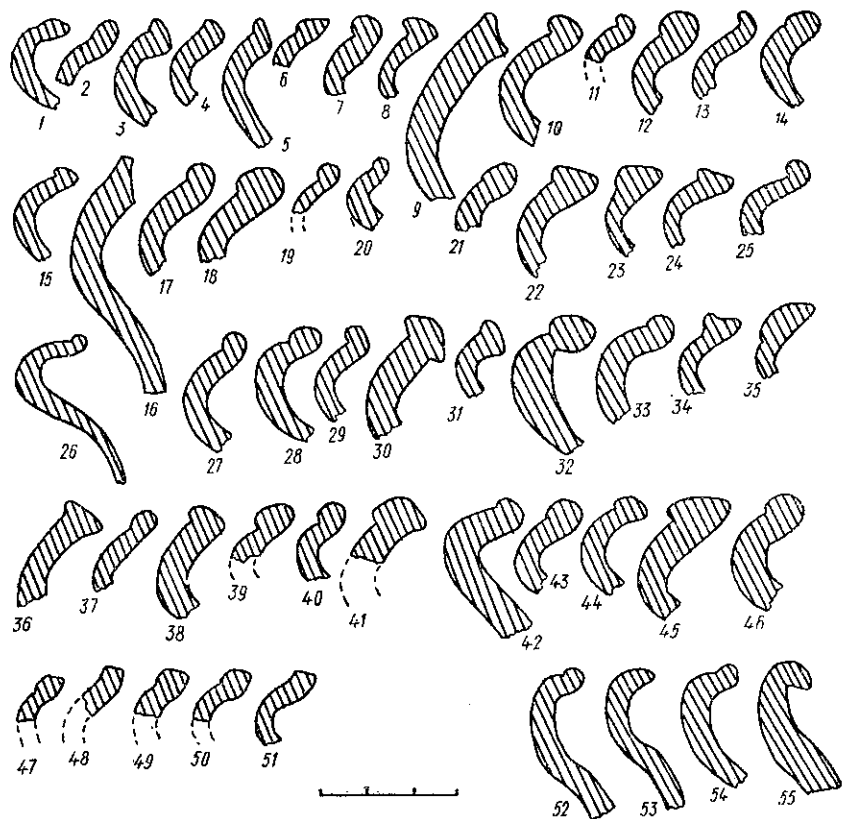

Рис. 4. Профілі вінець глиняного посуду:

1—4 — Брусилів; 5, 6 — Станишівка; 7, 8 — Сінгури; 9—11 — Городище (Малинський район); 12—16 — Суслиці; 17—19 — Полонне; 20—24 — Великі Коровинці; 25—27, 50 — Соколова Гора (м. Житомир); 28—31 — Городище (Житомирський район); 32—35 — Довбиші; 36—39, 49 — Теліжинці; 40 — Кудинка; 41—48 — Губин; 51—55 — Мушкатівка.

подібному підвищенні, оточеному з трьох боків ставком. Укріплення сильно розорані, з напільного боку простежуються залишки трьох валів (рис. 2, 4). Внутрішній вал, очевидно, з усіх боків обмежував підвищену середню частину мису площею близько 0,45 га. Незначний керамічний матеріал датується XII—XIII ст. Уламки кераміки цього часу дещо частіше траплялися з напільного боку перед городищем. Велике селище, довжиною понад 400 м, з численною керамікою XII—XIII ст. (рис. 4, 20—24) відкрито за 100 м на південь і південний схід від городища понад ставком. На частині селища дуже багато залізних шлаків, є глиняні сопла.

Значна кількість обстежених городищ має потужні земляні укріплення і насичений культурний шар. Причому на цих городищах зафіксовано значно більше археологічних матеріалів, ніж на прилеглих до них селищах.

Таким є городище Соколова Гора на північно-західній околиці м. Житомира, на лівому березі р. Кам'янки. Воно займає вершину го-

ри, що має вигляд конусоподібного останця, висотою по боках до 15 м, від річки — до 25—30 і з напільного боку — 5 м. Схили гори ескарповані двома терасоподібними площадками, розташованими одна нижче другої. По зовнішньому краю їх зберігся вал із залишками рову зсередини. Нижній ярус укріплень у мисовій частині і по боках проходить приблизно посередині схилу. З напільного боку зовнішній вал також розташований нижче внутрішнього, між ними є глибокий рів. Овальна площадка городища (0,55 га) з усіх боків підноситься над внутрішнім валом (рис. 3, 9). В'їзд на городище з напільного боку пізнішого походження. Ще за пам'яті нинішнього покоління були перекопані вали і насипано перемичку через рів.

На площадці городища виявлена кераміка XII—XIII ст. (рис. 4, 25—27) і значно рідше траплялись уламки посуду ранньозалізного віку. З напільного боку перед городищем також є аналогічна кераміка⁷.

Двома валами захищені з напільного боку городища в с. Городище Житомирського району і в с. Довбиші Чуднівського району Житомирської області. Перше з них розташоване на краю обрива до заплави правого берега р. Кодепки. В плані воно півовальне, з площадкою близько 1 га (рис. 3, 8). Вали потужні, поруйновані забудовою села. Південний кінець зовнішнього валу переходить на схил і продовжується по терасоподібній площадці, яка знижується на північ вздовж краю обрива. В інших місцях схили розсунулися. На городищі трапилося чимало уламків кераміки XII—XIII ст. (рис. 4, 28—31) і небагато пізньосередньовічної (в тому числі уламки кахлів). Слід зазначити, що культурний шар насичений давньоруською керамікою дещо менше, ніж на Соколовій Горі, що пояснюється, очевидно, значною площею цього городища⁸.

Городище за 200 м на південний схід від с. Довбиші займає підвищення на низькому мисі, обмеженому з двох боків ставком, спорудженим у петлі р. Ідри. Площадка в плані овальна (0,45 га), оточена по периметру валом, більш потужним у найвищій західній частині. З напільного боку розташований зовнішній вал значних розмірів (рис. 2, 2). На площадці городища, особливо в її підвищеній середній і західній частинах, залягає сильно гумусований культурний шар, дуже насичений уламками кераміки XII—XIII ст. (рис. 4, 32—35). На внутрішньому схилі валу по периметру площадки простежується дубове вугілля, що походить, очевидно, з клітей, які згоріли. На стрілці мису між городищем і берегом ставка знахідок немає.

На північний захід від городища розташоване велике селище (понад 10 га). Культурний шар на ньому насичений значно менше, ніж на городищі, уламками кераміки XII—XIII ст.⁹

Найпотужнішою системою оборонних споруд виділяються п'ять городищ: поблизу сіл Теліжинці Старосинявського району, Городища Шепетівського району, в селах Губині Старокостянтинівського району та Кудинці Летичівського (Хмельницька область), а також поблизу с. Мушкатівки Борщівського району Тернопільської області.

Городище в с. Теліжинці, площею 1 га, займає невисокий мис на правому березі р. Ікви. Воно оточене підковоподібним у плані великим валом та глибоким ровом (рис. 5, 2). З південного заходу є ще два потужні вали з ровами (висота від дна рову до поверхні валу становить 6 м). По краю зовнішнього рову проходить ще один (четвертий)

⁷ Городище обстежував С. Гамченко; він знаходив ліпну кераміку (Гамченко С. Указ. соч., с. 40). Є. В. Махно відзначає наявність на городищі ліпної кераміки і уламків гончарного посуду XII—XIII ст. (Махно Є. В. Звіт...).

⁸ С. Гамченко повідомляв, що на городищі була поширена лише ліпна кераміка (Гамченко С. Указ. соч., с. 175.) Під час ретельного обстеження нами не знайдено жодного уламка ліпного посуду.

⁹ Городище досліджувалося вперше. Воно відкрите істориком-краєзнавцем К. І. Терещуком з с. Косків Шепетівського району Хмельницької області.

невисокий додатковий вал. Зі сходу за широким ровом, спорудженим у природному пониженні, знаходяться вал і глибокий другий рів із слідами додаткового валу по зовнішньому краю. У південно-східній пониженій частині укріплення не збереглися. Культурний шар пам'ят-

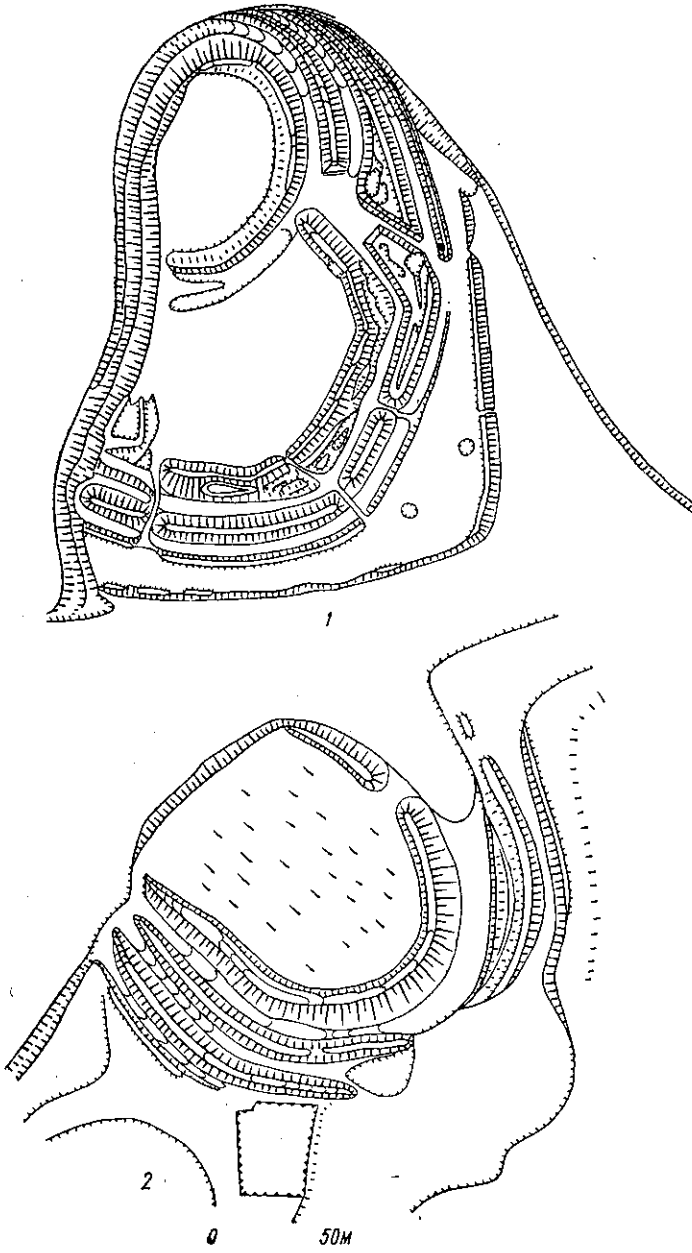

Рис. 5. Плани городищ:
1 — Губян; 2 — Теліжинці.

ки містить уламки кераміки XII—XIII ст. Згадки про городище є в літературі початку XX ст.¹⁰ На схід від нього метрів на 250 тягнеться селище з керамікою XII—XIII ст. (рис. 4, 36—39).

¹⁰ Гультман В. К. Памятники старины в Подольи. Каменец-Подольский, 1901, с. 70, 111; Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии.— Труды XI АС, т. 1. М., 1901, с. 213.

Городище в с. Кудинка розташоване на краю обрива р. Південно-го Буга. Воно оточене з боку плато трьома валами з глибокими ровами. Внутрішній вал розсунувся, другий має гострий верх, а третій — на більшій частині зверху досить широкий (до 23 м). З півночі на пониженій місцевості збереглася частина четвертого валу, який раніше проходив по краю зовнішнього рову на всьому його протязі¹¹. Площадка городища займає 0,4 га (рис. 2, 1). В обриві до ріки трапляється чимало уламків кераміки XII—XIII ст. (рис. 4, 40). У 1953 р. городище досліджував П. О. Раппопорт¹².

Городища в с. Губин Старокостянтинівського району і поблизу с. Городище Шепетівського району Хмельницької області мають по дві укріплені частини. Перше з них розташоване на мисі, де впадає р. Ладичка в р. Случ (рис. 5, 1). Дитинець на стрілці мису, площею 0,33 га, захищений з більш небезпечного східного боку чотирма валами та трьома ровами, а посад (0,7 га) — двома великими валами та ровами. По краю зовнішнього рову посаду місцями зберігся невеликий додатковий вал; ще один аналогічний вал проходить на деякій відстані зі сходу по краю схилу до р. Ладички, а з півдня посад укріплений валом і ровом. На останньому напрямку вал зберігся лише в окремих місцях (в основному внутрішній схил). Решта його використана для засипання рову під час прокладання тут дороги.

Площа дитинця насичена керамікою XII—XIII ст. (рис. 4, 41—48), на посаді знахідки трапляються рідше. Зі сходу, між зовнішнім валом і берегом Ладички, і на південь від пам'ятки на городах села простежуються сліди селища з керамікою XII—XIII ст., де, як і на городищі, зібрано уламки посуду трипільської культури. Під час вибирання землі для господарських потреб було виявлено дерев'яні зруби городень у валі посаду. У південно-західному куті останнього було додаткове мініатюрне укріплення з площадкою 10×15 м, оточене земляним валом. Очевидно, воно належить до пізніших часів¹³. У 1953 р. городище досліджував П. О. Раппопорт¹⁴, але не звернув уваги на наявність залишків двох зовнішніх валів посаду.

Укріплення поблизу с. Городище також складалося з двох частин — дитинця (0,6 га) і посаду (близько 3 га), розташованих на низькому мису, оточеному з трьох боків водоймищами (рис. 6). Дитинець займав стрілку мису і відмежований був від посаду валом, повністю розкопаним М. К. Каргером на початку 60-х років. Зовні від валу збереглися залишки рову. З північно-східного боку, понад обривом, укріпленя, очевидно, не було. З південного сходу дитинець захищений спільною лінією з посадом — трьома валами та ровами. З них внутрішній вал розкопаний М. К. Каргером.

Посад укріплений з півдня також трьома валами та ровами, з заходу — трьома валами і двома ровами. У північній частині ці вали спускались у долину, але залишки їх тут зруйновані. На північ від дитинця у долині, яка нині залита ставком, зберігся початок валу довжиною 10 м, що відходить від схилу на половині його висоти. Від південно-західного кута посаду понижена частина перерізується ровом із залишками невеликого валу з обох боків. За 25—30 м на захід від укріплень поперек мису проходить другий аналогічний рів.

Уламки кераміки XII—XIII ст. виявлено на південь від посаду до самого ставка, траплялися вони й з напільного боку перед городи-

¹¹ Сециньский Е. Указ. соч., с. 211, 327.

¹² Раппопорт П. А. Города Болоховской земли.— КСИИМК, 1955, вып. 57, с. 57. (Про наявність валу по краю зовнішнього рову П. О. Раппопорт не згадує).

¹³ Слід зазначити, що внутрішній вал посаду перед цим укріпленням зритель, але рів не засипаний. Це дає підставу вважати, що насип валу було використано під час спорудження згаданого укріплення.

¹⁴ Раппопорт П. А. Городища Болоховской земли, с. 56.

щем. Проте найбільшу насиченість знахідками XII—XIII ст. має культурний шар у межах посаду і дитинця.

Оригінальне за плануванням оборонних споруд мисове городище поблизу с. Мушкатівки Борщівського району Тернопільської області, оточене з напільного боку п'ятьма валами з ровами (рис. 2, 5). Між

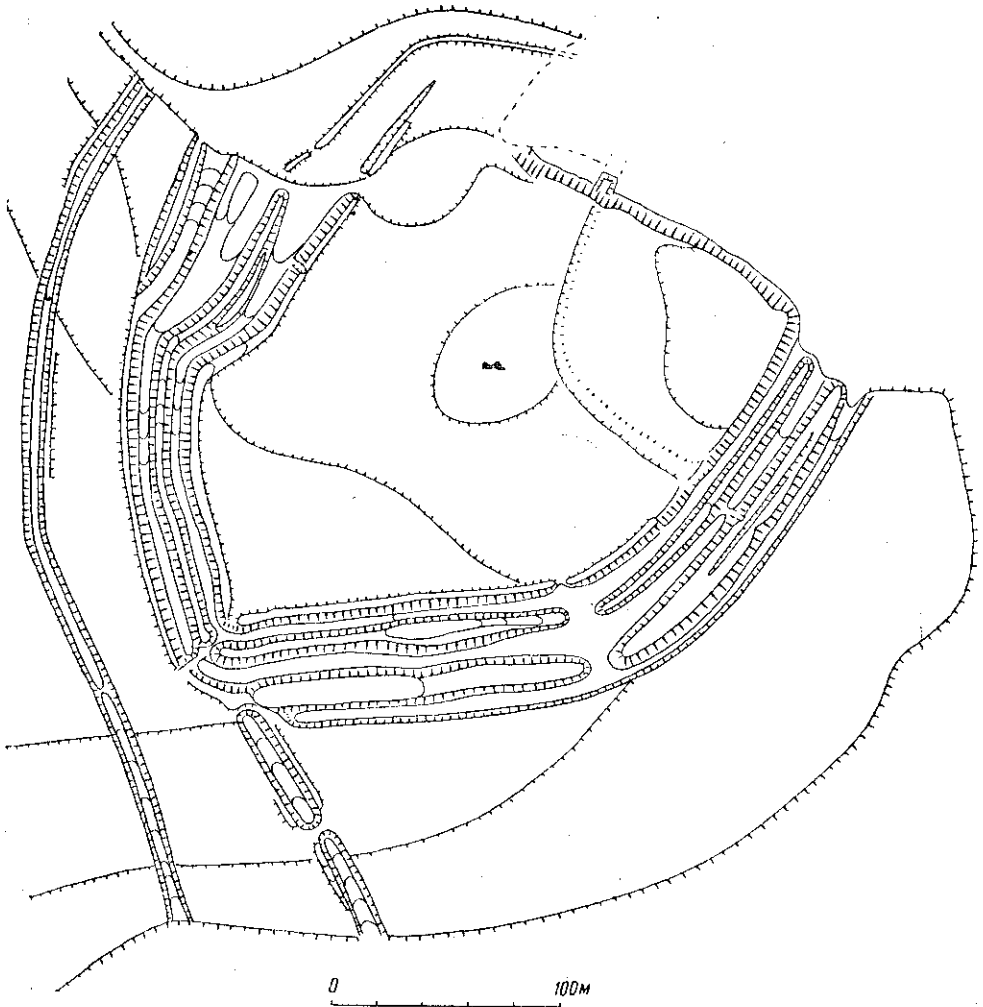

Рис. 6. План городища поблизу с. Городище (Шепетівський район).

ними є ділянки вільної поверхні мису, шириною в середньому 10 м (перед другим зсередини валом—20 м). Кожний вал з прилеглою площадкою утворює єдине ціле, кінці їх заокруглені. Зовнішній вал найбільший. Його висота 2—2,5 м, ширина 10—12 м. На поверхні валу виступають плями перепаленої глини. У північній частині вал спускається в долину, перекриваючи доступ до городища з північного заходу. Східний кінець зовнішнього валу колись проходив понад обривом на північ. Сліди його простежуються виразно.

П. О. Раппопорт, який досліджував городище, вважає, що воно належить не до давньоруського часу, а до більш ранньої доби, хоч про знахідки на ньому не повідомляє¹⁵. Шурфуванням встановлено, що на

¹⁵ Раппопорт П. А. Военное зодчество западно-русских земель X—XIV вв. — МИА, № 140, 1967, с. 12.

городищі є тонкий (15—20 см), проте непогано насичений культурний шар з керамікою XII—XIII ст. (рис. 4, 51—55). Жодної знахідки ранішого часу не виявлено.

Серед обстежених городищ два (в селах Губин і Кудинка) є залишками літописних «градів» Болохівської землі — Губина і Кудина¹⁶. Третій літописний «град» болохівських князів — Деревич ототожнюється з городищем у с. Великі Деревичі Любарського району Житомирської області, дослідженим П. О. Раппопортом¹⁷. Четверта пам'ятка, типова для укріплень Болохівської землі, відома поблизу залізничної станції Рязне Дзержинського району Житомирської області¹⁸. До цієї ж групи належать городища поблизу сіл Городище (Шепетівський район) і Теліжинці (Старосинявський район) Хмельницької області.

Усі ці пам'ятки об'єднує одна загальна риса: багаторядність валів та ровів. Специфічною ознакою їх є ділянки широких валів, які мають вигляд площадок з гребеноподібним підвищенням по обох боках або лише по одному зовнішньому краю. Такі підвищення збереглися по зовнішньому краю широкого валу дитинця і посаду на східній частині укріплень Губина (рис. 5, 1), на східному відрізку зовнішнього валу в Теліжинцях (рис. 5, 2), середньому валі на городищі Рязне. Підвищений з обох боків (роздвоєний посередині западиною) і зовнішній вал у південно-східній частині поблизу с. Городище (рис. 6), а також у північно-східній частині городища Кудинка (рис. 2, 1) та на пам'ятках Великі Деревичі і Рязне. Характерною деталлю є додаткові невеликі вали по зовнішньому краю ровів, які збереглися з південного заходу і сходу в Теліжинцях (рис. 5, 2), по північному краю рову — на городищі Кудинка (рис. 2, 1), південному і північно-східному краях у Губині (третій вал посаду, четвертий — дитинця; рис. 5, 1), по обох краях західного і південного поперечних ровів поблизу с. Городище (рис. 6). На всіх цих городищах привертають увагу глибокі рови з стрімкими стінками.

Указані ознаки свідчать про те, що під час будівництва укріплень малось на меті створити широку смугу захисту, що досягалось як збільшенням кількості валів та ровів, так і спорудженням широких валів. Але на побудову останніх потрібно було багато землі. Тому в таких випадках землю з ровів викидали переважно не на середину, а на краї валів чи лише на один зовнішній край. Цим забезпечувалось збільшення висоти земляного насипу (а разом з тим і стінки рову), а також кількість перешкод (при спорудженні подвійних валів на широкій смузі між ровами). Додаткові вали по зовнішньому краю ровів чи з обох боків призначались, очевидно, насамперед для поглиблення ровів (підвищення їх стінок).

До укріплень «болохівського» типу слід віднести і городище Довбиші (рис. 2, 2). Воно мало тільки дворядну оборонну лінію, проте ця лінія розчленована проміжком, а зовнішній вал, як і на городищах «болохівського» типу, являє собою широку площадку з підвищеним гребенем по зовнішньому краю. Культурний шар на цьому городищі дуже насичений.

Якщо виходити з поширення городищ «болохівського» типу, то Болохівську землю не можна обмежувати верхів'ями Південного Бугу та верхів'ями і частково середньою течією Случі¹⁹. До її складу слід включити верхів'я р. Тетерева (Довбиші) і територію далеко на захід від Случі (Городище). До того ж, матеріали розвідки свідчать, що на вказаній території існували укріплення й звичайного типу (Сус-

¹⁶ Раппопорт П. А. Города Болоховской земли, с. 53.

¹⁷ Там же, с. 54—56, рис. 16. 1.

¹⁸ Раппопорт П. А. Военное зодчество западно-русских земель, с. 72—74, рис. 74.

¹⁹ Раппопорт П. А. Города Болоховской земли, с. 53.

лівці, Гриців, Полонне). Це ускладнює визначення меж літописної Болохівської землі за археологічними даними.

Характерна для цих укріплень потужна система оборонних споруд у поодиноких випадках відома і за межами Болохівської землі. Прикладом можуть бути описана вище пам'ятка поблизу с. Мушкатівки з розчленованими п'ятирядними укріпленнями і городище літописного Галича в Подністров'ї з трирядною розчленованою оборонною лінією²⁰. Принцип розширення захисної смуги за рахунок проміжків між валами знайшов своє логічне завершення саме на цих двох городищах. Правда, на них відсутні роздвоєні вали, а також із підвищенням по зовнішньому краю. Немає тут і валів по зовнішньому краю рову. Ці деталі, очевидно, слід вважати специфічними особливостями «болохівських» городищ.

Спостерігаються відмінності в керамічному матеріалі на деяких городищах та селищах біля них (Великі Коровинці, Городище на р. Кодні, Довбиші, Губин). Так, довгі вінця другої половини XIII ст. з потовщеним на обидва боки краєм характерні для пам'ятки в с. Городище (рис. 4, 30). Знайдені вони в окремих випадках у Губині (рис. 4, 41), Теліжинцях і Великих Коровинцях. Вінця з видовженим назовні краєм часто траплялись у Великих Коровинцях (рис. 4, 22—24), а поодинокі їх знахідки виявлено в Довбишах (рис. 4, 35) та Губині (рис. 4, 45). Керамічний матеріал на всіх згаданих пам'ятках виготовлений переважно з грубого глиняного тіста із значною домішкою жорстви. В той же час на сусідніх городищах, особливо на Соколовій Горі та поблизу с. Суслівці, де зібрано значну кількість матеріалів, вся кераміка однорідна і нічим не відрізняється від звичайного посуду давньоруського часу, поширеного на правобережжі та лівобережжі Дніпра.

Привертає увагу відсутність на досліджених городищах матеріалів X—XI ст. На окремих з них — Губин, Соколова Гора, Теліжинці, Городище Шепетівського району — знайдено уламки вінця посудин, які можна датувати часом не раніше останніх десятиріч чи кінця XI ст. (рис. 4, 47—51). Масова поява укріплень наприкінці XI—XII ст. свідчить про те, що вони виникали з ініціативи державної влади і в інтересах панівного класу, в зв'язку з посиленням розвитком феодалних відносин.

Судячи з топографічних умов і характеру культурного шару, укріплення споруджувалися на нових місцях. Одночасно з ними засновувались і населені пункти. Все це відбиває значні соціально-економічні і, можливо, демографічні зміни в історії давньоруського населення Східної Волині та Північного Поділля.

Оригінальна група болохівських городищ у верхів'ях Случі, Тетерева та Південного Бугу є залишками вотчинних володінь, визначних феодалних замків літописних «болохівських князів», можливо, нащадків князівського роду Рюриковичів.

М. П. КУЧЕРА

Исследование городищ на Волини и Подолии

Резюме

В 1973 г. Волино-Подольским отрядом Института археологии АН УССР обследовано 18 городищ с материалами древнерусского времени. 12 из них в литературе не освещались или же рассматривались поверхностно.

В статье приводятся основные данные о городищах — их топографии, планировке, оборонительных сооружениях, характере культурного слоя, датировке.

²⁰ *Раппорт П. А.* Военное зодчество западно-русских земель X—XIV вв., с. 27, рис. 19; с. 133—134, рис. 127, 128.